

УДК 94(477):356.35+324

**ARMED FORCES IN THE NATIONAL SECURITY AND DEFENSE SYSTEM AT THE BEGINNING OF UKRAINE'S INDEPENDENCE
ЗСУ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ НА ПОЧАТКУ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ****Тkachuk Andriy / Ткачук Андрій Павлович***Candidate of Historical Sciences, / кандидат історичних наук,
Defense Attaché Embassies of Ukraine in the Republic of Austria*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5594-2044>*аташе з питань оборони Посольства України у Республіці Австрія.*

Анотація. У даній науковій статті розглянуто питання місця Збройних Сил України у системі забезпечення національної безпеки та оборони України на початку її незалежності. Особливу увагу приділено нормативно-правовій базі, яка визначала завдання та цілі української армії. Звернена увага на те, що в української політичної еліти у першій половині 1990-х рр. не було єдиного бачення на стан та перспективи розбудови Збройних Сил. У той же час, військові формування та частини зі значним воєнним потенціалом переживали етап свого скорочення та розформування, оскільки утримувати велику армію в умовах соціально-економічної кризи перших пострадянських років Україна не мала змоги. Зроблено висновки про те, що всупереч складним умовам формування української державності процес становлення системи національної безпеки та оборони відбувся швидко із визначенням основних функцій Збройних Сил держави, яка заявила про намір проводити мирну та неагресивну політику на міжнародній арені. Поряд з цим, Збройні Сили України були визначені як основна складова системи національної безпеки та оборони України, а їхніми цілями було названо захист від зовнішньої агресії, збереження територіальної цілісності, суверенітету і конституційного ладу України.

Ключові слова: законодавство, незалежність, національна безпека, армія.

Після проголошення Акту про незалежність України 24 серпня 1991 р. перед молодою Українською державою постала гостра потреба а створенні структури, яка могла б забезпечити безпеку та суверенітет, у тому числі шляхом збройного захисту її від імовірних зовнішніх посягань. З розпадом Радянського Союзу під юрисдикцію України перейшли 14 мотострілецьких, чотири танкові, три артилерійські дивізії та вісім артилерійських бригад, бригада спецпризначення, дев'ять бригад Протиповітряної оборони Сухопутних військ, сім полків бойових вертольотів, три повітряні армії, а також окрема армія ППО. Розгорнуте на теренах України угруповання мало понад 2 тис. тактичних та оперативно-тактичних ядерних зарядів, що робило Україну третьою за величиною ядерного потенціалу державою в світі. А на момент проголошення Україною незалежності загальна чисельність військ на її території становила близько 980 тис. осіб [5]. Існуючі на той час військові формування на території України були складовою військових структур Радянського Союзу.

Слід зазначити, що в українській історіографії існує чимало наукових студій, автори яких зверталися до питання створення Збройних Сил України та системи національної безпеки та оборони нашої держави в умовах відновлення державної незалежності. Серед найвдалиших праць варто відзначити науковий доробок А. Папікяна, Б. Якимовича, Д. Бучка, П. Скиби, Е. Афоніна,

В. Смолянюка, Г. Ситника, М. Требіна, В. Ліпкана та ін. Водночас, лише деякі з них звертали свою увагу на те місце Збройних Сил України в системі національної безпеки та оборони, яке було визначене їм вищим законодавчим органом держави – Верховною Радою України в українському законодавстві. З огляду на це вважаємо доцільним дослідити місце ЗСУ в системі національної безпеки та оборони України у перші пострадянські роки. Саме це і є метою цієї наукової статті.

Не зважаючи на те, що Україна після розвалу СРСР випереджала європейські держави за кількісним складом армії та її укомплектуванням, з отриманням незалежності вона опинилася віч-на-віч з низкою проблем, які потребували вирішення. Українським політикам слід було відповісти на ряд актуальних запитань: як будувати армію нової держави, які завдання ставити перед нею, яким чином організувати матеріально-технічне забезпечення військовослужбовців. Саме тому, з метою упорядкування процесу розбудови української армії, покликаної убезпечити суспільство і державу від імовірних загроз, був започаткований процес розробки і прийняття нормативно-правової бази з питань військового будівництва та національної безпеки. Слід зазначити, що народні депутати України не мали власних надбань в розробці основоположних документів у галузі безпеки і оборони, оскільки досі Україна яка понад 70 років перебувала у складі СРСР не мала власної армії, а досвід національно-визвольної війни 1917 – 1921 рр. навряд чи міг бути використаний у сучасних умовах. При цьому всім потрібно пам'ятати і не забувати, що до 1 грудня 1991 р. в Україні не було власних Збройних Сил, а були Збройні сили СРСР, які деякі політичні сили розглядали як окупаційну армію [8].

Одним із основних і першочергових завдань незалежної України стало створення власних Збройних Сил. Ще 23 вересня 1990 р. був створений перший виконавчий орган з військових питань – Комітет по зв'язках з Міноборони СРСР. На початку грудня 1990 р. було розглянуто концепцію ЗСУ, яка передбачала перетворення угруповань Збройних Сил Радянського Союзу на території України у ЗСУ зі збереженням їхньої бойової готовності. Піднімалися питання створення головного командування військового управління на території України, депутатську комісію з питань оборони та безпеки, а також військове відомство при Раді Міністрів УРСР. Зрештою, у квітні 1991 р. Верховна Рада України створила Комісію з питань оборони і державної безпеки, до складу якої входило 27 народних депутатів. Крім того, в уряді України з'явилася посада Державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій УРСР, на яку було призначено Є. Марчука.

Однією із основних проблем у галузі військового будівництва на початку незалежності була відсутність військових кадрів, які мали б інший, крім радянського, вишкіл. Впровадженню будь-яких змін також заважали труднощі соціально-економічного характеру, пов'язані з розпадом Радянського Союзу. Армія користувалася формою одягу, статутами, порадиниками й настановами радянських часів, а завдання та цілі ЗСУ не відповідали вимогам часу. Зокрема, зберігався наступальний характер військових сил, розмах операцій та масштабність перегрупування військ. Багато положень військової стратегії та

оперативного мистецтва потребували свого перегляду [15, с. 4].

Одним із перших нормативно правових актів незалежної України у галузі військового будівництва стала постанова Верховної Ради України «Про військові формування на Україні» від 24 серпня 1991 р. Ухваленням відповідного документа вищий законодавчий орган країни дав завдання Кабінету міністрів України приступити до створення Збройних Сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України» [10]. Саме у цьому документі вперше на офіційному державному рівні було використано термін «Збройні Сили України», які ознаменували створення однієї із структур – основ існування нової держави. Слід зазначити, що ще за рік до прийняття цього документу Верховна Рада України у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. затвердила принцип без'ядерності нашої держави [1]. Це положення у багато в чому вплинуло на подальший процес військового будівництва в Україні, а також на визначення завдань та функцій її Збройних Сил.

Парламентом України 11 жовтня 1991 р. була схвалена «Концепція оборони і будівництва Збройних Сил України», яка визначала, що «будівництво Збройних Сил України здійснюється з урахуванням факторів, що обумовлюють специфічність створення видів і родів військ, системи управління, порядку комплектування з'єднань і частин у мирний та воєнний час» [12]. Серед іншого даний документ унормовував процес створення ЗСУ як складового компоненту системи національної безпеки держави. Зокрема, було вказано принципи створення Збройних Сил України, складовими яких мали стати Сухопутні війська (Війська наземної оборони), Військово-повітряні сили і Сили протиповітряної оборони (Війська повітряної оборони), Військово-морські сили [12]. Таке розмежування дозволяє припустити, що вже у цьому документі було зафіксовано, що ЗСУ були сукупністю окремих державних структур, які, застосовуючи наявні власні сили і засоби, були призначені для захисту держави від можливої агресії. В Постанові ВРУ, якою схвалювалася Концепція, вказувалося, що проекти інших законів України, у тому числі, про оборону України, про Збройні Сили України, про Республіканську гвардію України, про прикордонні війська України впливають з цієї Концепції. Чисельність ЗСУ визначалася на рівні 0,8–0,9% чисельності населення країни, тобто 400 – 420 тис. осіб. Тоді ж Верховна Рада України постановила створити Раду оборони України та затвердила склад посадових осіб, які входять до неї.

Концепцією пропонувалося створити органи військового управління з наданням їм відповідних статусу і повноважень: Верховна Рада України (законодавче регулювання в галузі оборони, національної безпеки та військового будівництва); президент України (Головнокомандуючий Збройними Силами, приймає рішення про введення воєнного стану, оголошення війни та використання ЗСУ); Рада оборони України (розробляє основні напрями воєнної політики та військового будівництва); Міністр оборони України (керує Збройними Силами України); Головний штаб Збройних Сил України (основний орган безпосереднього управління військами (силами) у мирний і воєнний час).

Фактично під час визначення складу ЗСУ депутати та експерти в галузі військової науки керувалися загальноприйнятим на той час положенням, що армія держави єдиною воєнною (збройною) організацією, яка об'єднує в своєму складі різні за призначенням воєнні організації, можна так сказати, нижчого рівня, які в цілому і в комплексі вирішують завдання з забезпечення безпеки держави [12].

Після Всеукраїнського референдуму щодо проголошення незалежності України, що відбувся 1 грудня 1991 р., вже 6 грудня 1991 р. було ухвалено Закон України «Про оборону України» [3], який започаткував процес упорядкування сфери безпеки і військового будівництва в державі. В даному нормативно-правовому документі було зафіксовано, що Збройні Сили України є однією із складових компонентів захисту національних інтересів та безпеки України. Фактично під армією розуміли сукупність озброєних державних структур, створених згідно з українським законодавством, які спільно вирішують в цілому завдання оборони України. У документі йшлося, що під ЗСУ варто розуміти військову державну структуру, яка призначена для збройного захисту суверенітету, незалежності, територіальної цілісності та неподільності України від воєнного нападу ззовні» [3]. Також було чітко визначені зовнішні функції застосування Збройних Сил України. Ними було визначено ліквідацію зовнішніх загроз безпеки держави, зокрема: організацію та здійснення територіальної оборони.

Також 6 грудня 1991 р. парламент України ухвалив закон «Про збройні сили України» [2]. Ним було зафіксовано призначення, основи здійснення діяльності, склад Збройних Сил України, правові засади керівництва ними, комплектування, дислокації та інші питання. Вже у Першій статті Закону було визначено Збройні Сили України призначені для збройного захисту незалежності, територіальної цілісності та недоторканності України. Водночас, використання ЗСУ для виконання завдань, не пов'язаних з обороною держави, було поставлене у пряму залежність від ухвали Верховної Ради. Тобто, було передбачено гіпотетичну можливість застосування армії для врегулювання певних проблем всередині країни. Закон також визначав, що ЗСУ складаються з трьох видів військ:

- Сухопутних військ (військ наземної оборони);
- військово-повітряних сил (військ оборони повітряного простору);
- військово-морських сил.

Закон визначав порядок керівництва Збройними Силами. Як і в ухваленій раніше Концепції, загальне керівництво ЗСУ покладалося на голову держави, як на Головнокомандуючого Збройними Силами України і очільника Ради оборони України. Це означало, що президент є керівником військової державної структури. Щоправда, розмежування у функціях президента та парламенту створювало обставини в яких військові формування на території України навіть в особливий період прямо не підпорядковувалися голові держави, що не дозволяло йому повною мірою виконувати свій обов'язок та функції з координування діяльності державних органів у галузі оборони». Було затверджено текст Військової присяги, яку в залі Верховної Ради першим склав

Міністр оборони України генерал-полковник К. Морозов. Остаточна правова база ЗСУ була сформована 20 листопада 1991 року, коли Постановою Кабінету міністрів України №321 було затверджене Тимчасове положення про Міністерство оборони України [13]. А вже з січня 1992 р. розпочався процес приведення до добровільної присяги на вірність народові України дислоковані на українській території війська. Вже тоді було очевидно, що, не маючи очевидних ворогів, Україні така була не потрібна велика армія. Зважаючи на гостру нестачу грошей у бюджеті, практично відразу почалось реформування Збройних Сил України, що на практиці було фактичним скороченням чисельності їх складу. Слід зазначити, що конкретного програмового документа, який би регламентував скорочення української армії та її осучаснення, у перші роки незалежності розроблено не було. Лише у 1997 р. Указом президента України Л. Кучми введено в дію Державну програму будівництва та розвитку Збройних Сил на період до 2005 р. Щоправда, зважаючи на особливості соціально-економічної ситуації в державі програму довелося переглядати, і вже в липні 2000 р. було затверджено Державну програму реформування та розвитку ЗС України, теж розраховану до 2005 р.

За результатами грудневого референдуму про незалежність Українська держава отримала міжнародне підтвердження на право мати власну армію та флот, а тому цілеспрямовано та послідовно реалізовувала право на створення власного національного війська. В середині червня 1992 р. український парламент ратифікував Договір про звичайні збройні сили в Європі, яким визначалися максимальні рівні озброєння і військової техніки для України. Реалізувати ці завдання Україна розпочала вже 18 серпня 1992 р. Важливою складовою зовнішньої політики України стала участь підрозділів і персоналу ЗСУ в міжнародних операціях з підтримання миру, які проводилися під егідою ООН та ОБСЄ. Крім того, відповідно до проголошених зобов'язань щодо без'ядерного статусу Україна обрала шлях ядерного роззброєння. Його суть полягала в тому, що в обмін на спільний контроль за цим процесом, Україна отримувала фінансову компенсацію і гарантії національної безпеки [7].

19 жовтня 1993 р. парламент ухвалив першу в історії незалежної України Военну доктрину, яка по суті була сукупністю основоположних настанов і принципів щодо організації та забезпечення безпеки особи, народу і держави шляхом політичних, дипломатичних, економічних і, звісно, військових заходів. Саме цим документом було зафіксовано місце та значення Збройних Сил України для загальної системи нацбезпеки та оборони. Серед іншого у Доктрині було зафіксовано, що стратегічним завданням України в галузі оборони є захист її державного суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів [11]. Доктрина мала оборонний характер, що відповідно формувало головні завдання держави та ЗСУ: захист від зовнішньої агресії, збереження територіальної цілісності, суверенітету і конституційного ладу України.

Головною воєнно-політичною та стратегічною метою України, згідно із Военною доктриною, було визначено запобігання війні. Різноманітні аспекти будівництва армії та флоту України підтверджували оборонний характер

військової політики. Воєнною доктриною було передбачено, що Україна могла застосувати армію виключно у випадках збройної агресії проти неї та посягань на її територіальну цілісність, недоторканність державних кордонів або при виконанні своїх міжнародних зобов'язань. Водночас, головними параметрами для функціонування Збройних Сил визначались: боєздатність, бойова ефективність, мобільність, інформативність і готовність відбити зовнішню агресію за будь-яких обставин. Слід зазначити, що в українського політикуму не існувало консолідованого погляду щодо основних положень цього документа. Владу неодноразово критикували за неспроможність проведення відповідної роботи з молоддю у сфері її призову до лав війська. Адже станом на 1993 р. депутати ставили під сумнів необхідність загальної військової повинності та можливість укомплектування її за контрактом попри те, що на рівні Кабінету міністрів України було визнано, що охочих служити за контрактом мало [14].

У першій половині 1990-х рр. в умовах започаткування багатовекторної зовнішньої політики не було однозначно зрозуміло, чи братиме Україна участь у якихось колективних системах безпеки та оборони. Доктриною була передбачена можливість створення додаткових військових формувань, але ці військові формування могли бути тільки в складі Збройних Сил України та створені згідно з українським законодавством. Зауважимо, що на основі Воєнної доктрини уже в жовтні 1993 р. Верховна Рада України внесла зміни до Закону «Про Збройні Сили України», якими було визначено, що до складу ЗСУ входять Сухопутні війська (війська наземної оборони); війська повітряної оборони (військово-повітряні сили і сили протиповітряної оборони); військово-морські сили. Досліджуючи систему забезпечення національної безпеки, слід відзначити, що це реальність, яка, з одного боку, виступає як спеціальна підсистема системи національної безпеки, а з другого – передбачає наявність відповідних органів, сил, засобів та певним чином регламентованого процесу прийняття та реалізації управлінських рішень у сфері управління системою національної безпеки [9, с. 40 – 43].

У Законі України Про «Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. було повторно викладено принципи та напрями розбудови української армії, концепт оборони та ідею опори на власні сили у відсічі агресору як неядерної країни. Також було збережене головне стратегічне завдання – проголошення зовнішньої політики країни як позаблокового статусу з отриманням у майбутньому статусу постійно озброєного нейтралітету [4]. Поряд з цим тривають процеси з міждержавного переміщення військових кадрів. Впродовж лише 1991 – 1994 рр. в Україну з інших країн повернулися понад 33 тис. військовослужбовців більшість з яких були офіцерами. На цьому фоні відбувалося подальше скорочення чисельності угруповання військ та сил – наприкінці 1995 р. в армії залишилося 400 тис. осіб. Україна повинна була розпочати створення потужних модерних збройних сил, спираючись на власні сили. Але впродовж років (за умов позаблоковості) військо фінансувалося фактично за залишковим принципом [7]. Чимало питань, пов'язаних із реформуванням, зміною структури, оптимізацією чисельності, переходом до

системи цивільного Міноборони України, розмежуванням повноважень між вищими органами військового управління, вдосконаленням їх організаційно-штатної структури українського війська було врегульовано як законодавчими актами, так і актами голови держави. Крім того, у центрі уваги українських парламентарів залишалося постійне законодавче забезпечення програм розвитку озброєнь і військової техніки, діяльності галузей оборонно-промислового комплексу, покликаних створювати і виробляти новітні зразки озброєнь і військової техніки для оснащення ЗСУ, інших військових формувань держави, а також для нарощування експортних можливостей.

Зрештою, прийнята 28 червня 1996 р. Конституція України на вищому правовому рівні визначила основи функціонування і застосування Збройних Сил України, військових формувань та правоохоронних органів. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності були покладені на Збройні Сили України. Завдання армії, визначене Основним Законом, дещо розширювало розуміння місця і ролі Збройних Сил України в загальній системі забезпечення безпеки держави. Фактично, найважливішими загальними рисами ухвалених законів стало закріплення недопустимості використання військових формувань проти народу України і народів сусідніх суверенних держав для розв'язання внутрішніх та міжнаціональних конфліктів, а також проголошення права суверенної держави України самостійно розв'язувати всі питання своєї оборони і безпеки, здійснювати свою власну політику щодо відведення війни, ліквідації ядерного потенціалу і підтримки оптимальних звичайних збройних сил. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності досягається підтримкою Збройних Сил України у постійній готовності до виконання ними військових завдань і всебічним забезпеченням Збройних Сил Української держави з метою підтримання на належному рівні їх бойової мобілізаційної готовності та боєздатності [6].

Висновки: У першій половині 1990-х рр. в Україні розпочалось становлення нормативно-правової бази, що стосувалася розбудови національних Збройних Сил. Не маючи досвіду військового будівництва українським парламентарям вдалося за невеликий термін об'єднати в єдине ціле фрагменти різних військових формувань. На основі успадкованого від Радянського Союзу потужного військового формування було розпочато будівництво Збройних Сил України. Правовою основою будівництва та функціонування української армії і оборонного відомства стали ухвалені законодавчих актів з питань військової сфери і державної безпеки. Поряд із законодавчим закріпленням керівних органів Збройних Сил України відбувалося становлення мінімальний контроль з боку законодавчої та виконавчої влади над військовою сферою. Українськими парламентарями було продемонстровано очний приклад можливого цивілізованого переходу від угруповання радянських військ до національної армії. Нормативно-правові акти, які були ухвалені у перші роки державної незалежності закріпили законодавче визначення Збройних Сил України як важливої складової системи національної безпеки та оборони.

Література

1. Декларація про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 31, ст.429.
2. Закон України «Про Збройні Сили України». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 9, ст.108.
3. Закон України «Про оборону України». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 9, ст.106.
4. Закон України «Про Основні напрями зовнішньої політики України». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 37, ст.379.
5. Збройні Сили України: марш довжиною 25 років. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rcrs.sumdu.edu.ua/all-news/216-zbrojni-sili-ukrajini-marsh-dovzhinoju-25-rokiv.html>
6. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96<ВР, у ред. Від 30.09.2016 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96<%D0%B2%D1%80>
7. Костюк П. Збройним силам України чверть століття. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://veterano.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3364:zbrojnim-silam-ukrajini-chvert-stolittya&catid=29&Itemid=110
8. Лазоркін В. Збройні Сили України: 1991 – 2011. // «Універсум» 11–12 (217–218), 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://universum.lviv.ua/magazines/universum/2011/6/lazork.html>
9. Національна безпека України: стратегічні пріоритети та шляхи їх реалізації: матеріали круглого столу / За заг. ред. О. В. Литвиненка. Київ: НІСД, 2011. С. 37, 40–43.
10. Постанова Верховної Ради України «Про військові формування на Україні». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, N 38, ст.506.
11. Постанова Верховної Ради України «Про Воєнну доктрину України». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 43, ст.409.
12. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, N 51, ст. 729.
13. Постанова Кабінету міністрів України від 20 листопада 1991 р. № 321 «Питання Міністерства оборони України». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/321-91-%D0%BF>
14. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 1 листопада 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4220.html>
15. Шкідченко В.П. Стратегія України у сфері реформування Збройних Сил: здобутки та погляд у майбутнє // В.П. Шкідченко // Наука і оборона. – № 4, – 2000. – С. 3–9.

Abstract This scientific article addresses the issue of the place of the Armed Forces of Ukraine in the system of national security and defense of Ukraine at the beginning of its independence. Particular attention was paid to the legal framework that defined the objectives and goals of the Ukrainian army. Attention is drawn to the fact that in the first half of the 1990s, the

Ukrainian political elite did not have a unified vision of the state and prospects of building up the Armed Forces. At the same time, military formations and units with significant military potential were undergoing a phase of downsizing and disbanding, as Ukraine was unable to maintain a large army in the socio-economic crisis of the first post-Soviet years. It was concluded that, despite the difficult conditions of Ukrainian statehood, the process of becoming a national security and defense system was quickly accomplished, with the determination of the main functions of the Armed Forces of the state, which declared its intention to pursue a peaceful and non-aggressive policy in the international arena. At the same time, the Armed Forces of Ukraine were identified as the main component of the national security and defense system of Ukraine, and their goals were called protection against external aggression, preservation of territorial integrity, sovereignty and constitutional order of Ukraine.

Keywords: *legislation, independence, national security, army.*